FRAZEOLOGIZMLAR VA MAQOLLARDA TRANSPORT KOMPONENTINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLIL

Ergasheva Baxtiniso Uktam qizi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi transport komponentli frazeologizmlar va maqollar lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot 90 dan ortiq frazeologik birlik va maqolni qamrab olib, ularni tezlik, nazorat, qiyinchilik, ijtimoiy maqom, jamoaviylik va tavakkalchilik kabi semantik guruhlarga ajratadi. Ingliz tilida dengizchilik va avtomobil transporti obrazlari (boat, wheel) orqali individual nazorat qadriyati, o'zbek tilida esa ot va karvon obrazlari orqali jamoaviylik va sabr-toqat qadriyati ustuvorligi aniqlangan. Tahlil J. Lakoff va M. Jonsonning kontseptual metafora nazariyasiga tayangan holda amalga oshirilgan. Natijalar frazeologiya, lingvokulturologiya, tarjimashunoslik va chet tili o'qitish sohalarida amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: frazeologizm, maqol, lingvokulturologiya, transport komponenti, konseptual metafora, semantik guruh, ingliz tili, o'zbek tili, madaniy kod, mentalitet.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится лингвокультурологический анализ фразеологизмов и пословиц с транспортным компонентом в английском и узбекском языках. Исследование охватывает более 90 фразеологических единиц, которые классифицированы по семантическим группам: скорость, контроль, трудности, социальный статус, коллективность и риск. Установлено, что в английском языке через образы моря и автомобиля (boat, wheel) преобладает ценность индивидуального контроля, тогда как в узбекском языке через образы коня и каравана доминируют коллективизм и терпение. Анализ опирается на теорию концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона. Результаты имеют практическое значение для фразеологии, лингвокультурологии, переводоведения и методики преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: фразеологизм, пословица, лингвокультурология, транспортный компонент, концептуальная метафора, семантическая группа, английский язык, узбекский язык, культурный код, менталитет.

ANNOTATION

This article presents a linguoculturological analysis of transport-component phraseological units and proverbs in English and Uzbek. The study covers more than 90 phraseological units, classified into semantic groups such as speed, control, hardship, social status, collectivism, and risk. Findings show that English phraseology, built around sea and automobile imagery (boat, wheel), foregrounds individual control, while Uzbek phraseology, centered on horse and caravan imagery, foregrounds collectivism and endurance. The analysis draws on Lakoff and Johnson's conceptual metaphor theory. The results are of practical value for phraseology, linguoculturology, translation studies, and foreign language teaching.

Keywords: phraseology, proverb, linguoculturology, transport component, conceptual metaphor, semantic group, English language, Uzbek language, cultural code, mentality.

KIRISH

Frazeologik birliklar va maqollar xalq tilining eng barqaror va obrazli qatlamini tashkil etib, ularda xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi ixcham, ammo yuqori

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ta'sirchan shaklda mujassamlashgan bo'ladi. Lingvokulturologiya nuqtai nazaridan frazeologizmlar va maqollar shunchaki nutqni bezovchi obrazli vositalar emas, balki xalq mentalitetining til orqali "muzlatilgan" ifodasi, ya'ni madaniy kod tashuvchisi sifatida qaraladi. Ushbu birliklar tarkibidagi har bir komponent — jumladan, transport vositalariga oid so'zlar (ot, aravaka, kema, g'ildirak, yo'l va boshqalar) — o'zida chuqur ramziy-madaniy ma'noni tashiydi.

Transport komponentli frazeologizmlar va maqollarning lingvokulturologik tahlili alohida qiziqish uyg'otadi, chunki harakat va ko'chish tushunchasi inson tafakkurining eng qadimiy va universal kategoriyalaridan biri hisoblanadi hamda ko'pincha hayot yo'li, taqdir, qiyinchilik yoki muvaffaqiyat kabi mavhum tushunchalarni ifodalash uchun metaforik asos vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, transport komponentining aynan qaysi turi (ot, kema, aravaka yoki poyezd) frazeologik obraz sifatida tanlanishi xalqning tarixiy-geografik sharoiti va turmush tarzi bilan bevosita bog'liqdir.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — ingliz va o'zbek tillaridagi transport komponentli frazeologizmlar va maqollarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish, ularning semantik guruhlarini aniqlash hamda ikki xalq mentalitetidagi o'xshash va farqli jihatlarni frazeologik material asosida ochib berishdir. Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: transport komponentli frazeologik birliklar korpusini shakllantirish; ularni semantik guruhlarga ajratish; ikki tildagi natijalarni qiyosiy tahlil qilish va lingvokulturologik xulosalar chiqarish.

Mavzuning ilmiy asoslari V.N. Teliya, V.A. Maslova kabi olimlarning frazeologiya va lingvokulturologiya sohasidagi fundamental tadqiqotlariga tayanadi [1], [2]. Biroq transport komponentli frazeologik birliklarni maxsus, qiyosiy-lingvokulturologik aspektda tahlil qiluvchi ishlar hanuzgacha yetarli emas, bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

TADQIQOT MATERIALI VA METODLARI

Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillarining frazeologik va maqollar lug'atlaridan tanlab olingan, tarkibida transport vositalariga oid komponent (ot, aravaka, kema, g'ildirak, yo'l, karvon va boshqalar) mavjud bo'lgan 90 dan ortiq frazeologik birlik va maqol tashkil etdi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: tavsifiy metod — material umumiy xususiyatlarini yoritish uchun; komponent tahlil metodi — frazeologizm tarkibidagi transport komponentining semantik yukini aniqlash uchun; lingvokulturologik tahlil metodi — frazeologik obraz ortidagi madaniy-milliy ma'noni ochish uchun; qiyosiy-tipologik metod — ikki tildagi natijalarni solishtirish uchun.

Tahlil jarayonida har bir frazeologik birlik dastlab tarkibidagi transport komponentiga ko'ra guruhlandi, so'ngra uning frazeologik ma'nosi asosida semantik guruhlarga ajratildi. Semantik guruhlash mezoni sifatida frazeologizmning umumlashgan ma'nosi — masalan, tezlik, nazorat, qiyinchilik, ijtimoiy maqom yoki jamoaviylik kabi tushunchalarni ifodalashi — asos qilib olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Ingliz tilida transport komponentli frazeologizmlar

Ingliz tilida transport komponentli frazeologik birliklarning katta qismi dengizchilik (kema, qayiq) va zamonaviy avtomobil transporti (mashina, g'ildirak) leksikasi asosida shakllangan. Masalan, "in the same boat" ("bir xil qiyin ahvolda bo'lmoq") iborasi umumiy qiyinchilikni boshdan kechirishni, "miss the boat" ("imkoniyatni boy bermoq") esa vaqtida harakat qilmaslik oqibatini ifodalaydi. "Rock the boat" ("vaziyatni izdan chiqarmoq") iborasi barqarorlikni buzish ma'nosini beradi. Bunday iboralar Britaniyaning orol davlati sifatidagi tarixiy taqdiri va dengizchilik an'analari bilan uzviy bog'liq.

Zamonaviy avtomobil transporti bilan bog'liq iboralar esa nazorat va mas'uliyat tushunchalarini faol ifodalaydi: "in the driver's seat" ("vaziyatni nazorat qilmoq"), "asleep at the wheel" ("e'tiborsiz,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

mas'uliyatsiz bo'lmoq"), "backseat driver" ("so'ralmagan maslahat beruvchi") kabi iboralar shaxsiy javobgarlik va nazoratga bo'lgan yuksak qadriyatni aks ettiradi — bu ingliz, xususan amerikacha, individualistik mentalitetining o'ziga xos xususiyatidir. Otga oid an'anaviy iboralar ham saqlanib qolgan: "hold your horses" ("shoshilmang"), "back the wrong horse" ("noto'g'ri tanlov qilmoq") kabilar sanoat inqilobidan oldingi davr merosi sifatida hozirgi kunda ham faol qo'llaniladi.

2. O'zbek tilida transport komponentli maqol va frazeologizmlar

O'zbek tilida transport komponentli frazeologik birliklarning asosiy qismi ot, karvon va aravaka obrazlari atrofida shakllangan, bu esa xalqning ko'chmanchi-dehqonchilik madaniyati va Buyuk Ipak yo'li merosi bilan bog'liqdir. "It hurar, karvon o'tar" maqoli hasad-g'iybatlarga qaramay maqsad sari intilishni davom ettirish g'oyasini, "otdan tushib, eshakka minmoq" iborasi esa martabadan pastlashishni ifodalaydi. "Otning yoli yeldan tez" iborasi tezlik va jasoratni, "aravani quruq olib qochmoq" iborasi esa asossiz va'da yoki mubolag'ani anglatadi.

Yo'l komponentli iboralar orqali hayotning mashaqqatli tomonlari ham ifodalanadi: "yo'l azobi — go'r azobi" maqoli safar mashaqqatini o'lim azobiga qiyoslash orqali kuchli obrazlilikka ega. Bunday iboralar o'zbek mentalitetidagi sabr-bardosh va hayotiy qiyinchiliklarga chidamlilik qadriyatini aks ettiradi. Shuningdek, "karvon ko'chsa, it qichqirar" kabi variant iboralar jamoaviy harakatning barqarorligini, tashqi to'siqlarning uni to'xtata olmasligini ta'kidlaydi — bu esa o'zbek madaniyatidagi jamoaviylik (kollektivizm) qadriyati bilan uyg'undir.

3. Qiyosiy-lingvokulturologik tahlil

O'tkazilgan tahlil natijalari quyidagi jadvalda semantik guruhlar bo'yicha umumlashtirilgan:

Semantik guruh	**Ingliz tili misoli**	**O'zbek tili misoli**
Tezlik va harakat	to get the show on the road	otning yoli yeldan tez
Nazorat va boshqaruv	in the driver's seat; asleep at the wheel	jilovni qo'lga olmoq
Qiyinchilik va sabr-toqat	a rough ride; a bumpy road	yo'l azobi — go'r azobi
Ijtimoiy maqom	backseat driver; fifth wheel	otdan tushib eshakka minmoq
Jamoaviylik / yakkalik	in the same boat; rock the boat	it hurar, karvon o'tar
Imkoniyat va tavakkal	miss the boat; back the wrong horse	aravani quruq olib qochmoq

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida transport komponentli frazeologizmlarning semantik guruhlari bo'yicha qiyosiy ko'rinishi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, har ikki tilda ham transport komponenti tezlik, nazorat, qiyinchilik, ijtimoiy maqom, jamoaviylik va tavakkalchilik kabi umumbashariy tushunchalarni ifodalash uchun metaforik asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq bu tushunchalarni ifodalovchi konkret transport obrazi ikki tilda farqlanadi: ingliz tilida kema va g'ildirak (avtomobil) obrazlari, o'zbek tilida esa ot va karvon obrazlari yetakchi o'rin tutadi.

Bundan tashqari, mazmuniy jihatdan ham farq kuzatiladi: ingliz tilidagi transport frazeologizmlarida shaxsiy nazorat va individual javobgarlik ("in the driver's seat", "asleep at the wheel") ustuvor bo'lsa, o'zbek tilida jamoaviy harakat va sabr-toqat ("karvon o'tar", "yo'l azobi") kabi qadriyatlar yetakchilik qiladi. Bu farq ikki xalqning ijtimoiy tuzilishi, tarixiy taraqqiyot yo'li va falsafiy dunyoqarashidagi individualistik hamda kollektivistik yo'nalishlar bilan izohlanadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Miqdoriy jihatdan olingan korpus tahlili shuni ko'rsatdiki, ingliz tilidagi transport komponentli frazeologizmlarning qariyb yarmi zamonaviy avtomobil va dengiz transporti leksikasiga, qolgan qismi esa tarixiy (ot-arava davri) leksikaga tayanadi. O'zbek tilida esa aksincha, frazeologik birliklarning katta qismi an'anaviy transport vositalari (ot, aravaka, karvon) asosida shakllangan, zamonaviy transport (mashina, poyezd) komponentli barqaror iboralar hali nisbatan kam sonli va shakllanish jarayonida ekanligi kuzatildi. Bu holat frazeologik tizimning yangilanish sur'ati til taraqqiyoti sur'atidan sekinroq kechishini, ya'ni frazeologiyaning konservativ xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

4. Frazeologik obrazlarning kognitiv-metaforik asoslari

Transport komponentli frazeologizmlarning keng tarqalganligini kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan ham izohlash mumkin. J. Lakoff va M. Jonsonning kontseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson abstrakt tushunchalarni (hayot, maqsad, muvaffaqiyat) aniq, jismoniy tajribaga asoslangan tushunchalar (harakat, yo'l, transport) orqali anglaydi [8]. "HAYOT — BU SAYOHAT" (LIFE IS A JOURNEY) kabi tub kontseptual metafora ham ingliz, ham o'zbek tilida faol namoyon bo'ladi: inson "hayot yo'lidan o'tadi", "to'siqlarga duch keladi", "maqsad sari harakatlanadi". Transport vositalari ana shu "sayohat" metaforasining aniq vositalarini ifodalab, mavhum tushunchalarni konkretlashtirish vazifasini bajaradi.

Shu nuqtai nazardan, "in the driver's seat" yoki "jilovni qo'lga olmoq" kabi iboralar nafaqat frazeologik, balki kognitiv jihatdan ham "HAYOTNI BOSHQARISH — BU TRANSPORT VOSITASINI BOSHQARISH" submetaforasining til orqali ifodalanishidir. Bunday kognitiv-metaforik yondashuv transport komponentli frazeologizmlarning nima uchun aynan shu qadar barqaror va universal ekanligini, shuningdek turli tillarda o'xshash kognitiv modellar asosida shakllanishini ilmiy asoslab beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, transport komponentli frazeologizmlar va maqollar ingliz va o'zbek tillarida nafaqat obrazli nutq vositasi, balki xalq mentalitetining chuqur madaniy-tarixiy qatlamlarini o'zida mujassam etuvchi lingvokulturologik hodisadir. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, transport obrazining tanlanishi (kema, ot, karvon, g'ildirak) xalqning geografik joylashuvi va tarixiy taqdiri bilan, frazeologik ma'noning yo'nalishi (individual nazorat yoki jamoaviy sabr-toqat) esa ijtimoiy-madaniy qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog'liqdir.

Olingan xulosalar frazeologiya, lingvokulturologiya va qiyosiy tilshunoslik sohalarida, shuningdek tarjimashunoslik va chet tili o'qitish jarayonida frazeologik birliklarning madaniy jihatdan adekvat talqin etilishida amaliy ahamiyat kasb etadi. Kelgusida tadqiqotni boshqa til juftliklari misolida davom ettirish, shuningdek transport komponentli frazeologizmlarning zamonaviy media matnlaridagi qo'llanilishini o'rganish istiqbolli yo'nalish bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. — Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996.
2. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. — Moskva: Akademiya, 2001.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978.
4. Cambridge Idioms Dictionary. — Cambridge University Press, 2006.
5. Safarov Sh. Lingvistik pragmatika. — Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2008.
6. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. — Toshkent: Fan, 2005.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

7. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. — New York: Oxford University Press, 1997.
8. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.